

UOT: 811.111

KOQNİTİV MODELLEŞDİRMƏ PROBLEMLƏRİ (ÇƏRÇİVƏ, SSENARİ, KOQNİTİV MODEL, KONSEPTUAL METAFORA, PSİXİ MƏKAN)**Aytən Müzəffər qızı Rəhimli**

Azərbaycan Dillər Universitetinin

İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrasının doktorantı

ORCID: 0000-0003-1574-1250**E-mail:** rehimliayten2@gmail.com

Açar sözlər: koqnitiv modelləşdirmə, koqnitiv dilçilik, model anlayışı, koqnitiv sistem, mürəkkəb sistemlər, koqnitiv xəritə.

Ключевые слова: когнитивное моделирование, когнитивная лингвистика, понятие модели, когнитивная система, сложные системы, когнитивная карта.

Key words: cognitive modelling, cognitive linguistics, model concept, cognitive system, complex systems, cognitive map.

Dilçilikdə koqnitiv modelləşdirmə dilçiliyin mühüm alt sahəsidir. Model anlayışı müxtəlif elmlərdə geniş istifadə olunduğuna görə birmənalı xarakter daşımır. Sosial dilçilikdə model kommunikativ aktın modelləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Psixolinqvistikada model anlayışı bəzi işarə sistemlərinin, xüsusən də dilin köməyi ilə qurulan ətraf aləmə münasibətdə istifadə olunur. Modelləşdirmə, bir qayda olaraq, müşahidə olunan hadisənin funksional strukturu, xüsusən də tərcümə prosesi haqqında fərziyyələrin yaradılması və sınaqdan keçirilməsindən ibarətdir. Koqnitiv modelləşdirmə dili insanın intellektual fəaliyyəti ilə qırılmaz əlaqəsində öyrənilən koqnitiv dilçilikdə mühüm vasitədir. Koqnitiv model “insan şüurunda dünya haqqında məlumatın işlənməsini və saxlanması təmin edən əsas mexanizmdir” (1, s. 58).

Koqnitiv dilçilik yetmişinci illərin sonlarında ortaya çıxan və məlumatın təşkili, işlənməsi və ötürülməsi vasitəsi kimi dilə diqqət yetirən dil təhlili yanaşmasıdır (2, 2007: 3). Koqnitiv dilçilikdə əsasən linqvistik kateqoriyaların konseptual və təcrübə əsaslarının təhlili əsas prioritet sayılır. Koqnitiv dilçilikdə model anlayışı həm də ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, o, bu elm çərçivəsində öyrənilən idrak strukturlarının özünün xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. “Hazırda koqnisiyanın qarşısında duran əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, danışılan dil real dil fəaliyyəti daxilində empirik hərəkət forması kimi öyrənilsin” (3).

Formal modellər insanın idrak qabiliyyətlərinin tədqiqi üçün mühüm vasitədir. Koqnitiv sistemin məlumatı necə dəqiq emal etməsi, yəni mühakimə yürütmək, qərar vermək və ya yeni məlumat öyrənmək birbaşa müşahidə edilə bilməz. Dili modelləşdirmək ideyası bizə elm adamlarının onun istehsal sisteminin, yəni şüurun daxilində nüfuz etmək üçün çoxdankı arzusunun təbii təəcəssümü kimi görünür. “Real obyektin tipoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanan süni obyektin qurulması kimi modelləşdirmənin mahiyyəti və modelin özünün müvafiq mahiyyəti tədqiqatın bu prinsipini bir obyektin digərini əvəz etdiyi xüsusi hadisələrə doğru genişləndirməyə imkan verir” (4, s. 38).

Dilçilik sahəsində koqnitiv modelləşdirmə dilçiliyin mühüm alt bölməsinə çevrilir, ayrı-ayrı

dil fənlərinin koqnitiv modelləşdirməyə uyğun inkişafına həlledici təsir göstərir. Koqnitiv model müəyyən bir konsepsiya, bacarıq və ya sahə haqqında insan təfəkkürünün təsviridir. “Koqnitiv dil aspektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş müxtəlif səviyyəli araşdırmaların olmasına baxmayaraq, həllini gözləyən bir sıra məsələlər hələ də açıq qalır” (5, s.7).

İdrakın güclü vasitələrindən biri heç şübhəsiz insan şüurunun ən böyük yaradıcılıq təntənəsi adlandırıla bilən metafordur. Metaforun koqnitiv konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, insan tərəfindən reallığın konseptuallaşdırılması üçün fundamental alət kimi tanınır. Bu nəzəriyyənin əsas tezi, bizim düşündüyümüz və hərəkət etdiyimiz konseptual sistemin mahiyyətə metaforik olduğunu və yalnız bu səbəbdən dildə, davranışda və hərəkətlərimizdə metafor mövcud olduğunu iddia etməkdir.

Çərçivə effekti məlumatın təqdimat formasının insan tərəfindən qavranılmasına təsir etdiyi koqnitiv təhriflə bağlıdır. Beləliklə, eyni ifadə söz və semantik vurğulardan asılı olaraq həm mənfi, həm də müsbət mənada, fayda və ya zərər kimi təqdim edilə bilər. Koqnitiv çərçivə mahiyyət etibarilə monolit xarakter kəsb etmir, koqnitiv çərçivədə müxtəlif komponentlər ehtiva olunmuşdur və bu komponentlərin tərkibi bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Ümumiyyətlə, koqnitiv çərçivəyə bilik strukturları, koqnitiv strategiyalar, inanclar və sxemlər daxildir.

Şüurumuzda formalaşmış anlayışlar sistemləri dərk etdiyimiz reallığın nizamlanmasında həlledici rol oynayır və onlar dünyanın idrak prosesində formalaşır. Dilçilik elminə münasibətdə modelləşdirmə “bir hadisənin fərziyyə modelinin yaradılması və ardınca linqvistik materialdan istifadə edərək bu modelin yoxlanılmasıdır” (6, s. 17).

Koqnitiv modelin əsasını şifahi mənanın konseptuallaşdırılması üsulu kimi idrak skripti təşkil edir. İdrak skriptinin inkişafı natiq tərəfindən müəyyən edilmiş idrak strategiyalarına və ünsiyyət tapşırıqlarına uyğun olaraq davam edir. “Koqnitiv modelləşdirmə perspektivində məqsəd tələbələrin modelləşdirmə prosesində yaşadıkları çətinlikləri aradan qaldırmaqda hansı mərhələdə olduqlarını müəyyən etmək və modelləşdirmə bacarıqlarının inkişafına töhfə verməkdir” (7, s.483).

Koqnitiv dilçilikdə konseptual metafor və ya koqnitiv metafor bir fikrin və ya konseptual sahənin digəri baxımından başa düşülməsinə istinad edir. Buna misal olaraq, kəmiyyətin istiqamətlik baxımından başa düşülməsi və ya zamanın pul baxımından başa düşülməsini qeyd edə bilərik. Konseptual metaforlar mürəkkəb fikirləri sadə terminlərlə başa düşmək üçün faydalıdır və buna görə də mücərrəd nəzəriyyə və modellərə fikir vermək üçün tez-tez istifadə olunur.

Əsas nöqtəyi-nəzərdən ssenari aşağıdakı ontologiyaya uyğundur: ilkin vəziyyət, hadisələrin ardıcılığı, son vəziyyət. Başqa sözlə, ssenari zaman ölçüsündə mənbə-yol-məqsəd sxemi ilə qurulur. Ssenarilərdə həmçinin ssenaridə iştirakçıların məqsədlərini müəyyən edən məqsəd strukturları vardır, metaforik olaraq belə strukturlar mənbə-yol-məqsəd sxemi ilə çatdırılır.

Psixi məkan konseptuallaşdırma və təfəkkür mühitidir, psixi fəzalar nəzəriyyəsinin və konseptual inteqrasiya nəzəriyyəsinin mərkəzi konsepsiyasıdır. “Psixi məkan koqnitiv dilçiliyə J. Fokonyer tərəfindən daxil edilmiş nəzəri konstruksiyadır” (8, s. 18). Burada mürəkkəb sistemləri modelləşdirərkən, obyektləri seçərkən yaradıcı olmaq lazımdır. Əks halda, xüsusiyyətlərin ədədi formada təmsil olunması ilə bağlı çətinliklər yarana bilər.

Konseptual modelləşdirmənin unikallığı ondan ibarətdir ki, o, davamlı fəaliyyət göstərdiyinə və yenilənməsinə görə konkret struktur şəklində təmsil oluna bilməz. Bu xüsusiyyət konsepsiyanın təfəkkür sahəsinə aidiyyətinin aydın təzahürüdür ki, bu da onu təsvir etmək üçün

koqnitiv modeldən istifadəni zəruri edir. İstənilən idrak konteksti, istər təkliflər, istər çərçivələr, istər ssenarilər, istərsə də diaqramlar, insan idrakının nəticələrini müəyyən şəkildə strukturlaşdıran müəyyən bilik modeli şəklində təmsil oluna bilər.

Problemin aktuallığı. Koqnitiv dilçiliyin tədqiqat obyektı insan idrakının strukturu və funksiyası ilə bağlıdır. Koqnitiv dilçilik linqvistikanın nisbətən yeni bir sahəsi kimi 1980-ci illərin sonunda meydana gəlmiş və 1990-cı illərə qədər formalaşmağa başlamışdır. Koqnitiv dilçilik əsasən insan idrakı vasitəsilə izah olunmalıdır, çünki idrak qabiliyyəti insan biliyinin əsasını təşkil edir. Koqnitiv dilçiliyin tədqiq predmeti koqnitiv konsepsiyadır. Ümumiyyətlə, koqnitiv modelləşdirmə müxtəlif bilik sahələrində geniş şəkildə tətbiq olunur. Modelləşdirmə koqnitiv dilçiliyin əsas metodu kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Koqnitiv elm tədqiqatları sahəsindəki modellər araşdırmaçılara mürəkkəb idrak proseslərini simulyasiya etməkdə, proqnozlaşdırmaqda və insan intellektinin tədqiqini sürətləndirməkdə kömək etmək üçün istifadə edilə bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Son illərdə koqnitiv modelləşdirmə problemlərinin müxtəlif aspektləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu araşdırmada isə dilçiliyin koqnitiv strukturlarına (çərçivə, ssenari, koqnitiv model, konseptual metafora, psixi məkan) əsaslanan modelləşdirməsinin işlənilib hazırlanmış metodologiyasına vahid analitik yanaşma tətbiq edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Koqnitiv dilçilik müxtəlif yanaşmaları özündə birləşdirdiyi üçün mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir. Koqnitiv modelləşdirmə mürəkkəb idrak proseslərini başa düşmək üçün zəruri dəyər kəsb edir. Ən uyğun koqnitiv modelin seçilməsi üçün tədqiqatçılar modellərin verilənlərə uyğunluğunu tarazlaşdırmalıdır. Tədqiqatın nəticələrindən dilçilik fənlərinin tədrisi praktikasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие. Изд-е 5-е. М.: Флинта; Наука, 2011, 296 с.
2. Geeraerts, D. ve Cuyckens, H. Introducing Cognitive Linguistics. The Handbook of Cognitive Linguistics (ss.3- 21), New York: Oxford University Press. 2007
3. Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. 06 avqust, 2019, <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/3658.html>
4. Бутакова Л. О. Авторское сознание в поэзии и прозе: когнитивное моделирование: монография. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2001. 281 с
5. Abdullayev Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Sabah, 2006, 228 s.
6. Беляевская Е. Г. К проблеме моделирования полисемии (межъязыковые соответствия как основание изучения принципов формирования семантической структуры слова) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2008, № 544. С. 14-22
7. Çoksöyler, A., & Bozkurt, G. Bilişsel Perspektif Bağlamında Matematiksel Modelleme Süreci: Altıncı Sınıf Öğrencilerinin Deneyimleri. Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim

Fakültesi Dergisi(52), 480-502. <https://doi.org/10.53444/deubefd.930216>, 2021

8. Evans V., Bergen K. B., Zinken J. The Cognitive Linguistics Reader. Equinox Publishing, 672 p. 2007

A.M. Рагимли

Задачи когнитивного моделирования (рейк, сценарий, когнитивная модель, концептуальная метафора, ментальное пространство)

Резюме

Объект исследования когнитивной лингвистики связан со структурой и функцией человеческого познания. Когнитивная лингвистика возникла как относительно новая отрасль лингвистики в конце 1980-х годов и начала формироваться до 1990-х годов. Когнитивную лингвистику следует объяснять главным образом через человеческое познание, поскольку познание является основой человеческого знания. Когнитивный концепт является предметом исследования когнитивной лингвистики. В целом когнитивное моделирование широко применяется в различных областях знаний. Моделирование важно как основной метод когнитивной лингвистики. Модели в исследованиях в области когнитивных наук могут использоваться, чтобы помочь исследователям моделировать и прогнозировать сложные когнитивные процессы и ускорить изучение человеческого интеллекта.

В последние годы в исследования были вовлечены различные аспекты проблем когнитивного моделирования. В данном исследовании применяется единый аналитический подход к разработанной методологии лингвистического моделирования на основе когнитивных структур (фреймворк, сценарий, когнитивная модель, концептуальная метафора, ментальное пространство).

Когнитивная лингвистика имеет важное практическое значение, поскольку сочетает в себе различные подходы. Когнитивное моделирование необходимо для понимания сложных когнитивных процессов. Чтобы выбрать наиболее подходящую когнитивную модель, исследователи должны сбалансировать соответствие моделей данным. Результаты исследования могут быть использованы в практике преподавания лингвистических предметов.

A.M. Rahimli

Cognitive modeling problems (frame, scenario, cognitive model, conceptual metaphor, psychic space)

Summary

The object of study of cognitive linguistics is related to the structure and function of human cognition. Cognitive linguistics emerged as a relatively new field of linguistics in the late 1980s and began to take shape by the 1990s. Cognitive linguistics can be explained mainly through human cognition, since cognitive ability is the basis of human knowledge. The subject of study

of cognitive linguistics is a cognitive concept. In general, cognitive modeling is widely applied in various fields of knowledge. Modeling is of great importance as the main method of cognitive linguistics. Models in the field of cognitive science research can be used to help researchers simulate complex cognitive processes, predict and accelerate the study of human intelligence.

In recent years, various aspects of cognitive modeling problems have been involved in research. In this study, a unified analytical approach is applied to the developed methodology of modeling linguistics based on cognitive structures (framework, scenario, cognitive model, conceptual metaphor, mental space).

Cognitive linguistics has great practical importance because it combines various approaches. Cognitive modeling is of essential value for understanding complex cognitive processes. To select the most appropriate cognitive model, researchers must balance the fit of models to the data. The results of the study can be used in the practice of teaching linguistics.

Redaksiyaya daxil olub: 08.01.2025